सकाळ विदर्भ
दिवाळी
२०२४

महान सर्वांगीण भल्यासाठी मदतीचा हात

डॉ. आशिष यांनी आणलेल्या सर्वात नावीन्यपूर्ण उपायांपैकी एक म्हणजे 'बिअरफूट डॉक्टर्स' किंवा ग्रामीण आरोग्यदूतांची निर्मिती. या आदिवासी महिला होत्या, ज्यापैकी अनेक अर्धशिक्षित होत्या आणि त्यांना सर्वात दुर्गम गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्यसेवा देण्यासाठी प्रशिक्षण दिले गेले. या आरोग्यदूत पहिल्या बचावाच्या रेषेप्रमाणे कार्य करत होत्या. त्या सामान्य आजारांचे निदान करत, जन्म-मृत्यू यांसारख्या महत्त्वाच्या आरोग्यविषयक आकडेवारीचे निरीक्षण करत आणि गंभीर प्रकरणे आशिष आणि कविता यांच्याकडे कळवत. या मूलभूत आरोग्यसेवा मॉडेलमुळे केवळ प्रभावी उपचार झाले नाही तर सहभागी महिलांचे सक्षमीकरणही झाले.

हेमा नागपूरकर

डॉ. आशिष सातव यांना सेवा करण्याची प्रेरणा अचानक साक्षात्काराने मिळालेली नव्हती; ती त्यांच्या बालपणातच खोलवर रुजलेली होती. वर्धेतील सधन कुटुंबात वाढलेल्या आशिष यांचा नैतिक दृष्टिकोन त्यांचे आजोबा वसंतराव बोम्बटकर जे महात्मा गांधींचे कट्टर अनुयायी होते त्यांनी तयार केला. गांधीजींच्या ग्रामीण भारताच्या सेवेसाठीच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि वंचितांचा उद्धार करण्याच्या विचारांचा आशिष यांच्यावर खोलवर परिणाम झाला. ज्यामुळे त्यांच्यात आयुष्यभरासाठी उपेक्षितांच्या सेवेसाठी झोकून देण्याची तळमळ निर्माण झाली. त्यांच्या आजोबांनी त्यांना सतत भारतातील शहरी आणि ग्रामीण आरोग्य सेवांमधील तीव्र असमानतेची जाणीव करून दिली. ज्यामुळे त्यांचा विश्वास दृढ झाला की, खरी सेवा सर्वात उपेक्षितांच्या गरजांकडे लक्ष देण्यात आहे.

गांधीवादी तत्त्वज्ञानाशी लहान वयात झालेला परिचय आशिष यांच्या भवितव्याचा मार्ग ठरला. नागपूरमध्ये वैद्यकीय शिक्षण घेताना त्यांनी डॉ. बंग आणि डॉ. आमटे या आदिवासी आरोग्य क्षेत्रातील महान व्यक्तींच्या रुग्णालयांमध्ये शिकण्याची संधी साधली. दुर्गम आदिवासी भागात, जिथे लोक प्रतिबंधात्मक आजारांमुळे मरण पावत होते, तिथे काम केल्याने त्यांना आणखी खात्री पटली की, आपले वैद्यकीय कार्य अशा ठिकाणी अर्पण करायला हवे, जिथे सर्वाधिक गरज आहे. त्यांच्या इतर सहकाऱ्यांनी करिअरसाठी शहरी भाग निवडला असताना आशिष यांना ग्रामीण भारताकडे ओढ वाटू लागली आणि त्यांनी मेळघाट या उपेक्षित भागावर लक्ष केंद्रित केले. जिथे बालमृत्यू दर आणि कुपोषणाची समस्या खूप गंभीर होती. १९९८ मध्ये आशिष यांनी आपले वैद्यकीय महाविद्यालयातील प्राध्यापक पद सोडून 'महान' (मेडिटेशन, एड्स, हेल्थ, अडिक्शन आणि न्यूट्रिशन) ट्रस्टची स्थापना केली. मेळघाट, महाराष्ट्रातील एक आदिवासी आणि गरीब क्षेत्र हे त्यांच्या कामाचे केंद्र बनले. आशिष आणि त्यांची पत्नी डॉ. कविता सातव धारणी या छोट्याशा गावात स्थलांतरित झाले, जिथे त्यांनी अत्यल्प साधनसामग्री असलेल्या एका लहानशा झोपडीत रुग्णालय सुरू केले. सुरुवातीला केवळ हे दोघेच होते, जे अखंडपणे काम करत होते. तेथील लोकांना आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी झटत होते. त्यांना त्यांचे आई-वडील, भाऊ-बहीण यांचा पूर्ण पाठिंबा मिळाला.

कविता जी एका सामाजिक कार्याचा आदर करणाऱ्या कुटुंबातून आली होती, तिला सुरुवातीला ग्रामीण जीवनातील आव्हाने माहीत नव्हती. आशिष यांच्याशी लग्न करण्यापूर्वी, तिच्या कुटुंबाने तिला पूर्णपणे समज दिली की, तिला अशा कठीण परिस्थितीत राहावे लागेल. परंतु आदिवासी लोकांच्या सेवेसाठी आशिष यांची निष्ठा पाहिल्यानंतर, कविताने हा उद्देश पूर्ण मनाने स्वीकारला. त्यांचा आंतरजातीय विवाह एक साधा समारंभ होता, ज्यात त्यांचे गरजूंना सेवा देण्याचे वचन प्रतिबिंबित होते. कविताने आशिषशी विवाह करण्याचा निर्णय केवळ वैयक्तिक नव्हता तर व्यावसायिक आणि नैतिक पातळीवरही महत्त्वाचा निर्णय होता. ज्यामुळे मेळघाटमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्यासाठी त्यांचा संयुक्त प्रवास सुरू झाला.

मेळघाटातील जीवन अनेक आव्हानांनी भरलेले होते. साप, खडतर भूभाग आणि साध्या दैनंदिन गोष्टींचीही कमतरता होती. परंतु यापेक्षा मोठे आव्हान होते ते म्हणजे स्थानिक आदिवासी लोकांचा आधुनिक वैद्यकावर असलेला अविश्वास दूर करणे. अनेक गावकरी गंभीर आरोग्य समस्यांसाठी पारंपरिक उपचार करणाऱ्या भूमका भगतांवर अवलंबून असत. त्यामुळे अतिसार आणि न्यूमोनियासारख्या

प्रतिबंधात्मक रोगांमुळे अनेकांचे मृत्यू झाले. या समाजाचा विश्वास संपादन करणे त्यांच्यासाठी सर्वात मोठे आव्हान होते आणि त्यांना हे माहीत होते की यासाठी वेळ, संयम आणि त्यांच्या उद्दिष्टाशी अविचल वचनबद्धता आवश्यक आहे.

आधुनिक आरोग्यसेवा आणि आदिवासी परंपरांमधील अंतर कमी करण्यासाठी, त्यांच्याकडून दवाखान्यात येण्याची अपेक्षा न करता आशिष आणि कविताने वैद्यकीय सेवा लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी ४०० गावागावांत दारोदार जाऊन रुग्ण ओळखण्याचे अभियान सुरू केले. कविताने अनेकदा मुलगा अथांगला झोळीत सोबत घेतले. ज्याने या समाजातील एकरूपतेचे प्रतीक निर्माण केले. एका नवजात बाळाच्या आईला दूध न आल्याने कविताने स्वतःचे अर्धे दूध त्या बाळाला दिले. हळूहळू मेळघाटातील लोकांनी सातव दाम्पत्याला बाहेरचे म्हणून पाहणे बंद केले आणि त्यांना आपला भाग मानले.

सातव दाम्पत्याचा आणि समुदायाचा संबंध आणखी घट्ट झाला, जेव्हा त्यांचा मुलगा अथांग गंभीरपणे न्यूमोनियाने आजारी पडला. त्या भागात बालरोग तज्ज्ञ नसल्याने स्वतः डॉक्टर असूनही, त्यांना योग्य वैद्यकीय मदत मिळवण्यात अडचण आली. हा वैयक्तिक अनुभव त्यांच्या कामात एक निर्णायक क्षण होता त्यांनी मेळघाटातील मुलांसाठी चांगली आरोग्यसेवा निर्माण करण्यावर भर दिला. त्याच अथांगने आपली वैद्यकीय मित्रांची चमू जमवून प्रथम वर्षापासून शिबिरात सहभाग सुरू केला. त्यांनी एक नावीन्यपूर्ण उपाय आणला, तो म्हणजे 'बिअरफूट डॉक्टर्स' किंवा ग्रामीण आरोग्य सेवकांची निर्मिती.

डॉ. आशिष यांनी आणलेल्या सर्वात नावीन्यपूर्ण उपायांपैकी एक म्हणजे 'बिअरफूट डॉक्टर्स' किंवा ग्रामीण आरोग्यदूतांची निर्मिती. या आदिवासी महिला होत्या, ज्यांपैकी अनेक अर्धशिक्षित होत्या आणि त्यांना सर्वात दुर्गम गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्यसेवा देण्यासाठी प्रशिक्षण दिले गेले. या आरोग्यदूत पहिल्या बचावाच्या रेषेप्रमाणे कार्य करत होत्या. त्या सामान्य आजारांचे निदान करत, जन्म-मृत्यू यांसारख्या महत्त्वाच्या आरोग्यविषयक आकडेवारीचे निरीक्षण करत आणि गंभीर प्रकरणे आशिष आणि कविता यांच्याकडे कळवत. या मूलभूत आरोग्यसेवा मॉडेलमुळे केवळ प्रभावी उपचार झाले नाही तर सहभागी महिलांचे सक्षमीकरणही झाले. या महिलांना आपल्या समुदायातील आरोग्याचे समर्थक होण्याची संधी मिळाली. ज्यामुळे त्यांच्यात स्वातंत्र्याची आणि जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाली.

मेळघाटात कुपोषण सर्वात मोठे आरोग्यसंकट आहे, हे लक्षात घेऊन आशिष आणि कविताने त्यांच्या कामाचे केंद्रबिंदू कुपोषणावर ठेवले. त्यांच्या आरोग्यदूतांनी संकलित केलेल्या माहितीत बालकांमध्ये खूप उच्च कुपोषण दर आणि मृत्यूचे प्रमाण उघड झाले. ज्यामुळे त्यांनी सरकारी हस्तक्षेपाची मागणी केली. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे कुपोषणाच्या प्रमाणात महत्त्वपूर्ण घट झाली आणि कालांतराने मृत्यूदर बराच कमी झाला. परंतु त्यांचे कार्य इथेच थांबले नाही. त्यांना माहीत होते की, शाश्वत बदलासाठी केवळ आरोग्य संकटाच्या लक्षणांवर उपचार करून चालणार नाही, तर एक स्वतंत्रपणे चालू शकणारी प्रणाली निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्यांनी १४ सरकारी दवाखान्यांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले व सहा लाख लोकांना त्याचा फायदा झाला.

२००७ मध्ये अनेक वर्षांच्या परिश्रमांनंतर सातव यांनी मोठे ध्येय गाठले. त्यांनी महात्मा गांधी आदिवासी दवाखान्याची स्थापना केली. जे गंभीर आजारांच्या रुग्णांवर उपचार करणारे या भागातील पहिले रुग्णालय होते. हे रुग्णालय मेळघाटातील लोकांसाठी आशेचा किरण बनले. कारण तेथे जटिल शस्त्रक्रिया आणि गंभीर आजारांवर उपचार उपलब्ध झाले. या भागातील वैद्यकीय तज्ज्ञांची कमतरता दूर करण्यासाठी आशिष आणि कविताने अनेक शस्त्रक्रिया शिबिरे आयोजित केली. ज्यामध्ये शहरातील डॉक्टरांनी येऊन जटिल शस्त्रक्रिया केल्या. ज्यात प्रामुख्याने डॉ. गहाणकरी, डॉ. निसळ, डॉ. दाणी, डॉ. तिवारी, डॉ. चांडक, डॉ. बापट, डॉ. नागपूरकर यांचा सहभाग होता. या शिबिरांमुळे आणि रुग्णालयामुळे आतापर्यंत ४५०० हून अधिक शस्त्रक्रिया आणि १ लाख ७५ हजारांहून अधिक रुग्णांवर उपचार झाले.

महान ट्रस्टच्या प्रयत्नांमुळे महाराष्ट्रातील आदिवासी आरोग्यसेवेत आमूलाग्र बदल झाला आणि हजारो जीव वाचले. त्यांच्या रुग्णालयातील आयसीयूमधील मृत्युदर केवळ ८.८८ टक्के आहे, जो राष्ट्रीय सरासरी १८ टक्क्यांपेक्षा खूप कमी आहे. तर गंभीर कोविड-१९ मृत्युदर १६.९ टक्के आहे. जो जागतिक स्तरावर सर्वोत्तमांपैकी एक आहे. 'महान'मुळे ३१,८५० हून अधिक रुग्णांना दृष्टी परत मिळाली. गावांमध्ये बालमृत्यू दर ७५.५९ टक्क्यांनी कमी झाला. गंभीर कुपोषणाच्या प्रकरणांमध्ये ८० टक्के घट झाली. महानने जागतिक आरोग्य संघटनेचे लक्ष्य पूर्ण केले. याशिवाय १६-६० वयोगटातील लोकांचे मृत्युदर आणि माता मृत्युदर लक्षणीयरीत्या कमी झाले.

महान ट्रस्टने आणलेला परिवर्तनकारी कार्यक्रम म्हणजे ११ हजारांहून अधिक 'पोषण बागांची' निर्मिती. ज्यामध्ये आदिवासी कुटुंबांना ३ लाख ५४ हजार किलो भाज्या, कडधान्ये आणि तेलबिया कशा उगवायच्या हे शिकवले गेले. या उपक्रमामुळे ९ हजार ७४४ पेक्षा जास्त कुटुंबांची पोषण स्थिती सुधारली. तंबाखू आणि मद्य व्यसन कार्यक्रमांमुळे शेकडो रुग्णांनी व्यसन सोडले तर काही गावांनी मद्य उत्पादन पूर्णपणे थांबवले.

सातव दाम्पत्याच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक आयुष्यातील आव्हानांना सामोरे जाऊन केलेल्या प्रयत्नांची राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर दखल घेतली गेली. महान ट्रस्टच्या आरोग्यसेवा क्षेत्रातील बदलांनी केवळ जीवन वाचवले नाही तर भारतातील सर्वात उपेक्षित भागात एक शाश्वत आरोग्य संरचना निर्माण केली. महाराष्ट्र शासनाने महानच्या प्रभावामुळे ३८ नवीन राज्य धोरणे स्वीकारली. ज्यामुळे १० लाख आदिवासी कुटुंबांतील माता आणि बाल आरोग्य सुधारले. महानच्या ४० संशोधन पत्रिका आंतरराष्ट्रीय जर्नल्समध्ये प्रकाशित झाल्या आहेत. (उदा. Lancet) आणि डॉ. सातव यांना गेट्स फाउंडेशनने मुख्य वक्ता म्हणून आमंत्रित केले. अमेरिका, इंग्लंडमधील विद्यापीठे, युनिसेफ आणि जागतिक मान्यता प्राप्त संस्थांनी महानच्या अत्यंत उपेक्षितांसाठी केलेल्या आरोग्यक्रांतीत महत्त्वपूर्ण सहभाग दिला.

त्यांचा मुलगा अथांग जो मेळघाटातील लोकांमध्ये वाढला, त्याने त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून स्वतः डॉक्टर होण्याचा निर्णय घेतला. आज अथांग आई-वडिलांच्या सेवेच्या वारशाला पुढे नेत आहे.

डॉ. आशिष आणि डॉ. कविता सातव यांचा प्रवास समर्पण, करुणा आणि आरोग्यसेवा क्षेत्रातील नावीन्यतेचे प्रेरणादायी उदाहरण आहे. त्यांचे काम हे सिद्ध करते की, जिथे सेवा करण्याची प्रामाणिकता आहे, तिथे अगदी आव्हानात्मक परिस्थितीतही अर्थपूर्ण बदल घडू शकतो. त्यांची कथा केवळ आरोग्य सेवकांसाठीच नाही तर जो समाजसेवेमध्ये परिवर्तन घडवण्याच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवतो अशा कोणत्याही व्यक्तीसाठी प्रेरणादायी आहे. महान ट्रस्टच्या माध्यमातून डॉ. सातव यांनी दाखवून दिले आहे की, खरी आरोग्यसेवा फक्त आजारावर उपचार करण्यापलीकडे आहे. ती लोकांना सक्षम बनविणे, त्यांच्यामध्ये विश्वास निर्माण करणे आणि सरकारी आरोग्यसेवेमध्ये दीर्घकालीन बदल घडवून आणण्यात आहे. या कामात महान संस्थेचे सर्व ट्रस्टी, दानदाते (उदा. केअरिंग फ्रेंड्स, रमेश कचोलिया) कर्मचारी व आदिवासी जनता यांचा महत्त्वाचा सहभाग आहे.

• नागपूर
मो. ९८९०११९८७४